

ПРОБЛЕМА ЗВ'ЯЗКУ ДУХОВНІСТІ ТА ПРОСОЦІАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ В КОНТЕКСТІ РИС ОСОБИСТОСТІ

THE PROBLEM OF THE RELATIONSHIP BETWEEN SPIRITUALITY AND PROSOCIAL BEHAVIOR IN THE CONTEXT OF PERSONALITY TRAITS

У статті розглядається можливий вплив деяких рис особистості на динаміку духовних переживань та просоціальну поведінку. Зазначається, що духовність є одним із суто людських проявів буття. Вказується, що здорові духовні переживання часто асоціюються з підвищенням у людини оптимізму й надії, а також з різноманітною просоціальною поведінкою, хоча в сучасному науковому дискурсі проблема співвідношення зазначених психологічних феноменів залишається недостатньо вивченою. Розглядаються варіанти допустимості агресії в рамках конкретного суспільства представниками релігійних груп у контексті інтерпретації джерел їхньої віри й рівня особистісного оптимізму. Також робиться висновок, що духовні переживання є результатом нормальних процесів у психіці й нервовій системі людини, хоча патологічні процеси можуть чинити певний вплив на особливості їх виникнення і перебіг. Вказується, що здорові духовні переживання сприяють психологічному благополуччю людини, підвищують оптимізм, зменшують рівень тривоги та депресії, сприяють знаходженню нових смислів тощо. У духовних переживаннях, зумовлених патологічними процесами у психіці, людина в емоційному плані може відчувати страх, тривогу або гнів, різноманітні панічні атаки, депресивні стани, а також агресію, направлену на представників різних соціальних груп. Зазначається, що духовні переживання, які зумовлені патологічними процесами, представляють собою певний регрес особистості. Робиться припущення, що деякі розлади особистості та пов'язані з ними особистісні риси можуть суттєво патологізувати духовні устремління та переживання, подекуди роблячи неможливим для людини будь-яке духовне зростання. Розглядається можливий вплив конкретних розладів особистості та пов'язаних з ними особистісних рис на особливості духовних переживань та просоціальну поведінку людини.

Ключові слова: духовні переживання, просоціальна поведінка, риси особистості, розлади особистості, оптимізм.

The paper considers potential impact of some personality traits on the dynamics of spiritual experiences and prosocial behaviour. It is noted that spirituality is one of the purely human manifestations of being. It is indicated that healthy spiritual experiences are often associated with an increase in person's optimism and hope, as well as with various prosocial behaviour, although in modern scientific discourse the problem of the correlation between these psychological phenomena remains insufficiently studied. The author investigates situations when aggression, performed by representatives of religious groups, may be treated as permissible within a specific society in the context of the interpretation of their faith sources and the level of personal optimism. It is also concluded that spiritual experiences are the result of normal processes in the human psyche and nervous system, although pathological processes can have a certain impact on the peculiarities of their origin and course. It is indicated that healthy spiritual experiences contribute to person's psychological well-being, increase optimism, reduce the level of anxiety and depression, enables one to find new meanings in life, etc. In spiritual experiences caused by pathological processes in the psyche a person, in an emotional sense, may experience fear, anxiety or anger, various panic attacks, depressive states, as well as aggression directed at representatives of various social groups. It is noted that spiritual experiences caused by pathological processes represent a certain regression of the personality. It is assumed that some personality disorders and related personality traits can significantly pathologize spiritual aspirations and experiences, sometimes making it impossible for a person to have any spiritual growth. The potential influence of specific personality disorders and related personality traits on the peculiarities of spiritual experiences and prosocial behaviour of a person is considered.

Key words: spiritual experiences, prosocial behavior, personality traits, personality disorders, optimism.

УДК 159.923:316.613

DOI <https://doi.org/10.32782/hbts.82.1.40>

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

Степура Є.В.

к.психол.н., науковий співробітник
Інститут психології імені Г.С. Костюка
Національної академії педагогічних
наук України
ORCID ID: 0000-0002-7214-0788

Вступ. Одним із вимірів суто людського буття є феномени духовності. Ми можемо стверджувати, що тільки в людини є розвинутий духовний вимір існування, що відрізняє її від інших живих істот. Тварини, передусім деякі види приматів, якщо й мають щось подібне до духовності або релігійності, то в дуже примітивному вигляді [7]. Цілком можливо, ми лише переносимо на деякі прояви їх поведінки уявлення, що виходять з нашої людської сутності. У будь-якому випадку духовний вимір є невід'ємною характеристикою людини. Майже всі ми розділяємо якісь релігійні, філософські або етичні уявлення, що беруть свій початок із наших

переживань. Ми можемо переживати духовну єдність з певними людьми, істинність певних філософських або етичних постулатів, відчуття свого призначення та сенсу життя тощо [16]. Це все прояви нашого людського духовного виміру. Духовні переживання часто асоціюються з підвищенням у людини оптимізму й надії, а також із різноманітною просоціальною поведінкою [13] [16] [17].

З іншої сторони, поряд із духовністю та релігією, які допомагають людині жити здоровим життям та бути корисною для суспільства, існують різні негативні явища, пов'язані з ними. Мова йде, звичайно, про фанатизм і нетерпимість, агресію до

інших соціальних груп і суспільства в цілому, тоталітарні тенденції в деяких релігійних організаціях та пов'язані з ними випадки шахрайства тощо. Всі ці негативні речі теж мають під собою різноманітні чинники психологічної природи, серед них можуть бути й деякі особистісні риси людей, які стоять біля джерел означених феноменів.

Метою нашої статті є теоретичне дослідження можливого впливу рис особистості на прояви духовності та просоціальної поведінки.

Виклад основного матеріалу дослідження. Певний вплив на рівень оптимізму у людини чинить наявність у неї якоїсь віри. Так, представники нейротеології – напрямку досліджень психофізіологічних основ релігійності, трактують віру, зокрема релігійну, як форму оптимізму [16]. Треба відмітити, що в сучасному науковому дискурсі проблема співвідношення оптимізму та віри, як фундаментального світоглядного конструкту, залишається недостатньо концептуалізованою. Віра в широкому філософсько-психологічному розумінні постає як ціннісно-сміслова структура особистості, що виходить за межі інституціоналізованих релігійних систем і охоплює різноманітні форми переконань щодо природи людини, сенсу історичного розвитку та перспектив майбутнього. Зокрема, вона може виявлятися у вірі в прогрес, гуманістичний потенціал людства, творчі можливості суб'єкта пізнання та трансформаційну роль науки й технологій [1]. Відмітимо, що всі вище зазначені види вірувань мають у собі виражений позитивний компонент і, безумовно, підпадають під нейротеологічне уявлення про їх оптимістичну природу. Крім того, ці форми вірувань обов'язково передбачають залучення їх носіїв до певної просоціальної активності, що повинно відобразитися на змісті соціальної ідентичності цих людей.

Різні типи вірувань відрізняються за своєю ціннісною спрямованістю, що може бути описана через співвідношення біофільних і некрофільних тенденцій, а також за рівнем їх гуманістичної насиченості. Гуманістично зорієнтовані віри корелюють із феноменами базової довіри, надії та смислотворення й функціонують у різних культуральних, релігійних і світських модальностях, набуваючи як індивідуальних, так і колективних форм. У цьому контексті вони виконують екзистенційно-регулятивну функцію, сприяючи подоланню смислового вакууму та формуванню позитивних уявлень про майбутнє [1].

У контексті зв'язку релігії та оптимізму цікава точка зору представників нейротеології на уявлення про виправдану агресію, які можна знайти в поширених у світі релігіях, та що відображаються в їх священних текстах, міфах та легендах. Вчені зазначають, що релігійні уявлення про агресію можна інтерпретувати двояким чином:

Як прямі заклики до агресії проти представників спільнот, які, на думку представників певної релігії є гріховними і не заслуговують на існування [16]. Звідси різного роду соціальна нетерпимість, яка

часто заохочується представниками різних релігійних груп, різні священні війни, тероризм тощо.

Ідеї агресії в релігійних джерелах можна також сприймати символічно, як боротьбу людини зі своїми власними негативними проявами [16]. У такій інтерпретації агресія щодо інших людей повинна сприйматися віруючим як прояв власної недосконалості, з якою також потрібно вести духовну боротьбу, що врешті-решт приведе людину до справжньої духовності.

Перший, буквальный, варіант інтерпретації закликів до агресії в релігійних джерелах передбачає песимістичний погляд на оточуючий світ, як місце «гріха», яке треба знищити, що проявляється як в діях людини, носія подібного світогляду, так і в його громадянській ідентичності. Щодо останньої, то людина буде скоріше концентруватися на благополуччі своєї замкнутої релігійної групи, а до інших людей і суспільних груп буде ставитись відчужено або негативно, з відкритими проявами агресії.

Другий, символічний, варіант інтерпретації закликів до агресії в релігійних джерелах передбачає скоріше оптимістичний погляд на оточуючу дійсність, оскільки він окреслює уявлення про наявність кінцевого благого духовного плану для оточуючого світу і можливість еволюції людини в ньому. При такому світосприйнятті людина не замикається в рамках певної групи, а відчуває себе частиною всього навколишнього світу й намагається приносити йому користь. Звісно, описані варіанти світосприйняття та відношення до агресії скоріше представляють собою крайні точки певного континууму – віруюча людина знаходиться частіше всього між ними, лише схилившись до певного полюсу.

Треба сказати кілька слів про природу духовних переживань, які лежать в основі песимістичного або оптимістичного сприйняття світу, її ідентичності та установок щодо агресії, пов'язаної з ними. У процесі досліджень духовних переживань виділялись різні розлади в якості їх можливих факторів, розглядалися епілепсія, шизофренія та інші психози, різноманітна наркотична інтоксикація, невротичні розлади тощо [13] [16] [17]. Але на сьогоднішній день з точки зору сучасної науки духовні переживання не обов'язково є результатами психічної патології. У більшості випадків вони є виявом нормальних процесів у психіці й нервовій системі людини, хоча патологічні процеси можуть чинити певний вплив на особливості виникнення і перебіг духовних переживань [16] [17].

Духовні переживання, особливості сприйняття світу, вибір людиною своєї ідентичності та її поведінка багато в чому залежать від нейрофізіологічних процесів у мозку. Генетично зумовлені схильності, особливості пренатального розвитку, що впливають на формування мозку, різні травми та інші патології мозку, набуті впродовж життя людини – все це впливає на особливості психічних процесів і поведінки людини, у тому числі і на осо-

бливості її духовних і релігійних переживань. Взагалі треба відмітити, що в людини, скоріш за все, є еволюційно сформоване прагнення до духовних переживань [16]. Зазначимо, що духовні переживання передусім пов'язані з більш еволюційно новими структурами мозку [11]. Здорові духовні переживання сприяють психологічному благополуччю людини, підвищують оптимізм, зменшують рівень тривоги та депресії, сприяють знаходженню нових смислів тощо [16] [17]. З іншої сторони, різноманітні патологічні процеси в мозку можуть викривлювати зміст духовних переживань. Схильність до психічних та неврологічних хвороб або наявність останніх може робити духовні переживання пофарбованими в негативні тони: під час своїх переживань людина, у емоційному плані, може відчувати страх, тривогу або гнів. У довготривалій перспективі патологічні духовні переживання можуть викликати в людини різноманітні панічні атаки, депресивні стани, а також агресію, направлену на представників своєї або іншої соціальної групи [17].

Треба відмітити, що сама по собі наявність у людини психічних або неврологічних хвороб не робить її духовні переживання патологічними. Навпаки, наявність у людини духовних переживань може допомагати їй у подоланні своєї хвороби. Крім того, люди з психічними та неврологічними захворюваннями можуть завдяки своїм духовним переживанням вносити великий вклад у розвиток суспільства [13]. Патологічність же переживань впливає з превалюючих, пов'язаних з ними, негативних емоційних станів та їх шкідливого впливу на поведінку людини.

Духовні переживання, які зумовлені патологічними процесами представляють собою певний регрес особистості, оскільки гнів, тривога та депресивні стани зумовлюються більш філогенетично ранніми структурами мозку, ніж оптимізм, співчуття та інші позитивні емоційні стани [11]. З вище сказаного впливає необхідність обережного залучення людей з психічними та неврологічними розладами до різних духовних і релігійних груп та їх практик. Релігія й духовні практики повинні сприяти ментальному здоров'ю людини, а не підсилювати патологічні процеси в її психіці.

Крім вище зазначених факторів патологічних духовних переживань, особливо заслуговує на виділення певна категорія ментальних розладів, які можуть суттєво патологізувати духовні устремління та переживання, подекуди роблячи неможливим для людини будь-яке духовне зростання. Мова йде про деякі розлади особистості та пов'язані з ними особистісні риси. Дослідники вказують, що розлади особистості можуть бути глибинною основою негативних емоційних переживань і дезадаптивної поведінки людини [3]. Варто зазначити, що будь-які розлади особистості в клінічному чистому вигляді зустрічаються доволі нечасто, але більшість людей мають виражену схильність до тих чи інших рис, які в гіпертрофованому вигляді скла-

дають певний розлад особистості. У свою чергу ці риси можуть визначати світогляд і поведінку таких людей. Зазначимо, що риси, які утворюють розлад особистості, можуть (або могли) мати в еволюційному плані певне значення для виживання індивіда. У всякому випадку, вони є доволі давніми, з точки зору філогенезу, психічними утвореннями, що з якихось причин продовжують існувати в генофонді людської популяції [10]. Крім того, все, що буде нижче сказано відносно розладів і рис особистості, носить скоріше гіпотетичний характер і потребує ґрунтовних емпіричних досліджень.

З вище наведеними обмовками переходимо до розгляду конкретних розладів особистості та їх можливого зв'язку з духовністю, оптимізмом і просоціальною поведінкою. Перш за все, варто розглянути гастрійний (істероїдний) і нарцисичний розлад особистості, а також психологічний конструкт «психопатія» і пов'язаний з ним антисоціальний розлад особистості. Зазначимо, що риси означених розладів особистості часто можуть співіснувати в одній людині, утворюючи певну мозаїку, оскільки вони часто корелюють один з одним [3]. Крім того, варто сказати декілька слів про параноїдальний та шизотиповий розлади особистості, а також особливості духовних переживань людей схильних до них. Зразу треба відмітити, що наявність вище названих розладів особистості робить практично неможливою ідентифікацію людини із соціумом. Такі люди розглядають інших, передусім, як засіб для досягнення власних цілей, реалізації своїх нахилів і прагнень. Це може бути здійснення бажання бути в центрі уваги при гастрійному розладі, досягнення утвердження свого «я» при нарцисичному розладі або використання інших для задоволення своїх пристрастей та нестримних імпульсів при антисоціальному розладі чи психопатії (про розрізнення цих конструктів див. [12] [15]) [6].

Люди, для яких характерні риси гастрійного розладу особистості, як відомо, прагнуть бути в центрі уваги інших людей та характеризуються емоційною нестабільністю [6]. Треба відмітити, що ця потреба є в цілому нормальною, і деякі дослідники сумніваються в правомірності виділення розладу особистості на основі вираженості у людини цих рис [5]. Але проблема полягає в тому, що для задоволення своєї потреби бути в центрі уваги оточуючих, такі люди можуть вдаватися до брехні й різного роду імітаційної поведінки [6]. Наприклад, можна припустити, що феномен так званої «одержимості» – одного із найбільш темних проявів релігії (якщо виключити випадки психотичних розладів), переважно демонструється людьми з вираженими істероїдними рисами особистості, хоча тут, звичайно, треба проводити спеціальні емпіричні дослідження. У всякому випадку, люди з гастрійними рисами особистості можуть використовувати нестандартну поведінку, як форму соціального протесту, що не завжди буває виправданим. Також вони можуть грати якісь нестандартні ролі: юриди-

вих, провидців тощо. Вони можуть імітувати різноманітні духовні переживання, намагаючись навіяти іншим та собі, що ця імітація має якийсь духовний сенс. Але в більшості випадків, ці переживання будуть занадто поверховими й не нестимульять якоїсь справжньої трансформаційної сили для особистості. Емоції та установки людей з вираженими гастрійними рисами є поверховими й нестабільними. Тож ми наврядче зустрінемо в них справді сильну віру та оптимізм, який вона дає. З іншої сторони, якщо люди з гастрійними рисами будуть намагатися застосовувати позитивні просоціальні поведінкові стратегії (допомога іншим, волонтерство, творчість), то вони можуть досягнути деякої гармонії із суспільством, що позитивно відобразиться на їхньому загальному емоційному стані.

Люди з нарцисичним розладом особистості характеризуються високою думкою про себе, фантазіями про свій грандіозний успіх, потребою в захопленні та увазі оточуючих, відсутністю емпатії тощо [6]. Щодо нарцисичних рис, то результати досить великого дослідження переконливо показують, що вони пов'язані з більшим оптимізмом [14]. Ще одне дослідження продемонструвало, що нарцисизм пов'язаний з оптимістичними очікуваннями щодо власної успішності в лабораторному завданні, де результат залежав від спільного результату завдання власним здібностям та зусиллям, але він не корелював з атрибуцією здібностей чи зусиль партнера, що свідчить про самозвеличення, але не про приниження інших. Нарцисизм також був пов'язаний зі слабшою вдячністю та симпатією щодо партнерів по завданню [9]. Щодо духовних переживань людей з нарцисичними рисами, то можна припустити, що вони зводяться до фантазій про власну велич та обраність. Такі особи можуть уявляти себе посланниками вищих сил, апостолами, пророками тощо. Ці фантазії повинні давати нарцисичній особистості зайвий привід для оптимізму, але вони навряд будуть сприяти просоціальній поведінці таких індивідів, оскільки остання впливає із симпатії до інших, на яку нарциси практично не здатні. Духовні переживання таких людей служать лише задоволенню его і приводом для експлуатації інших для досягнення власних цілей.

Люди з психопатичними рисами характеризуються безсердечністю, відсутністю співчуття і емпатії, жорстокістю та брехливістю. Серед злочинців можна знайти багато осіб з психопатичними рисами [12] [15]. З іншої сторони, психопатичні особистості можуть бути успішними в бізнесі, менеджменті тощо [8]. Загалом вважається, що психопатичні риси дають людині деяку перевагу в еволюційному плані, оскільки вони пов'язані з більшою хоробрістю й меншою тривожністю, що може дозволяти діяти більш адекватно в екстремальних ситуаціях. Крім того, сприяє передачі генів психопатів їх висока сексуальна активність [15]. Результати досліджень щодо зв'язку психо-

патії та оптимізму різняться: є дослідження, яке вказує на наявність деякого слабкого позитивного зв'язку між цими психологічними конструктами [2]. Інше велике дослідження вказує, що психопатичні риси скоріше пов'язані з песимістичним поглядом на світ [14]. Тож вище означена проблема потребує додаткових емпіричних досліджень. Інші дослідники висловлюють цікаву гіпотезу, що ті, хто має високий рівень психопатії, можуть вдаватися до контрпродуктивної робочої поведінки, оскільки вони мають песимістичну схильність, яка мотивує їх до експлуатації, сприяючи установці «чому б і ні» [18]. Щодо просоціальної поведінки, то вона, звичайно, не є характерною для психопатів, оскільки потребує особистісних якостей, які у них відсутні, хоча вони можуть вдало імітувати таку поведінку для досягнення власних цілей [12]. Те ж саме стосується якоїсь релігійності та духовності: психопатичні особистості можуть, за потреби, вдаватися із себе релігійних людей, брехати про наявність у себе якихось духовних переживань, але робити це вони можуть лише з корисливою метою. Треба сказати, що завдяки своїй харизмі, психопатичні особистості можуть легко втиратися в довіру до інших людей, що робить з них доволі талановитих шахраїв, якщо вони виберуть цей шлях злочинної поведінки [12] [15]. У плані духовності та релігії вони можуть видавати себе за різних пасторів, з якими напругу говорить Господь, духовних вчителів тощо. Звісно, це робиться лише, щоб заволодіти коштами довірливих людей, для утвердження своєї влади або сексуальної експлуатації членів громади тощо. Якщо релігійний лідер об'єднає у собі психопатичні та параноїдальні риси особистості, то він буде схильний будувати закриті, відділені від суспільства, тоталітарні спільноти, у яких буде легше маніпулювати своїми адептами, де всяка просоціальна поведінка членів спільноти буде направлена виключно на релігійну організацію і її керівництво.

Тепер розглянемо параноїдальний та шизотиповий розлади особистості, які також можуть фарбувати духовні переживання та вірування людей певним специфічним чином.

Люди з параноїдальним розладом особистості схильні не довіряти оточуючим, відноситись до їх дій і мотивів із великою підозрою [6]. Індивідів, схильних до параноїдальності, можуть надихати різні «теорії змови», хоча сама віра в ці уявлення не зводиться лише до параноїдальних схильностей їх адептів [4]. Також ідеї параноїдальних особистостей лежать в основі різного роду переслідувань людей як у самій релігійній общині, так і за її межами. Яскравою історичною ілюстрацією цієї тези є полювання на відьом у пізньому середньовіччі. Крім того, ці вірування не несуть в собі оптимізму, оскільки людина вважає себе існуючою у світі, який, на її думку, знаходиться у підкоренні «злим силам». У своїй соціальній поведінці подібні люди схильні протиставляти себе пануючим у суспільстві інститутам та віруванням. Тож марно

очікувати від них активного залучення до якоїсь корисної соціальної активності.

Шизотиповий розлад особистості часто характеризується різноманітними дивними віруваннями, подекуди езотеричної або конспірологічної природи. Також ці індивіди вирізняються чи не найбільшою схильністю до різних містичних переживань. Крім того, такі люди характеризуються доволі сильною відгородженістю від оточуючих [6]. Іноді мають розвинені таланти до якоїсь вузької сфери діяльності. Тож люди з шизотиповим розладом особистості будуть приносити користь суспільству, якщо зможуть знайти прийнятну для себе сферу діяльності. При цьому, вони наврядче повністю зможуть інтегруватись у суспільство та ідентифікувати себе з ним. Саме знаходження свого місця в суспільстві та прийняття оточуючими їх дивних вірувань і поведінки буде сприяти їх психологічному благополуччю. Крім того, варто зазначити, що люди з рисами шизотипового розладу, завдяки своєму нестандартному мисленню й при наявності розвинутих загальних інтелектуальних здібностей, здатні створити філософські або релігійні концепції, які можуть реформувати існуючі форми світогляду, започаткувати нові суспільні рухи, котрі будуть сприяти гуманізації людської цивілізації. Але це скоріше щасливий випадок, коли нестандартний геній такої відстороненої людини виявився співзвучним настроям у суспільстві.

Наостанок слід сказати кілька слів про залежний розлад особистості, який характеризується стійкою та надмірною потребою в піклуванні. Такі люди дуже прив'язані до значущих інших, схильні до покори, бояться самотності, не можуть самостійно приймати рішення, схильні терпіти різноманітні приниження тощо [6]. Звісно, у клінічному вигляді цей розлад трапляється відносно нечасто, але багато людей, безумовно, мають окремі риси залежного розладу особистості. Якщо говорити про духовні переживання таких індивідів, то вони можуть бути схильними наділяти значущих інших характеристиками духовної природи. Тут доречно провести аналогію із захистом від екзистенційної тривоги «кінцевий рятівник», який виокремлює І. Ялом, коли людина вірить, що хтось інший здатен захистити її від неминучої смерті [19]. Особи з рисами залежності можуть становити ядро послідовників різних тоталітарних культів і сект. Їхня просоціальна поведінка, ймовірно, обмежуватиметься межами цих спільнот. Щодо оптимізму, то навряд чи він характерний для людей, у яких наявні залежні риси особистості. Втім, це потребує спеціальних емпіричних досліджень.

Висновки. У процесі еволюції люди відкрили для себе духовний вимір існування, і це вирізняє їх від інших істот. Але, на жаль, ми лише доторкнулися до цього високого виміру буття: ми не завжди можемо реалізувати ті етичні й світоглядні стандарти, що відкриваються нам у моменти нечастих духовних переживань. Крім того, самі наші духовні переживання можуть бути викри-

влені аспектами нашої особистості, які мають більш давню в еволюційному плані природу. Деякі люди через особливості своїх біологічно вкорінених рис особистості, напевно, взагалі не здатні до духовних переживань або ж мають дуже спотворений їх характер. Але таких людей небагато: більшість можуть отримати певний духовний досвід, оскільки подібні переживання є цілком природними для людини. Такою ж властивою нам є й просоціальна поведінка, яка базується на цих духовних переживаннях і дає людині віру в щось хороше, певний оптимізм тощо. З іншого боку, більш давні еволюційні структури, які проявляються в низці рис особистості, можуть бути неадекватними для існування в сучасних умовах соціуму, роблячи людину дезадаптованою, занадто підозрілою або, навпаки, залежною від інших, відриваючи її від соціуму тощо. Такі ригідні психічні утворення можуть заважати людині проявити її духовний потенціал. Цей конфлікт між духовними проявами особистості та її рисами заслуговує на подальші дослідження.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Завгородня О. В., Степура Є. В. Вплив оптимізму на ментальне здоров'я особи. *Габітус*. №46. 2023. С. 139–143. DOI: <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.46.22>
2. Степура Є., Завгородня О., Сущинська Т. Особливості атрибутивного стилю осіб з алекситимією та психопатією. *Інсайт: психологічні виміри суспільства*. 2024. №12. С. 495–514. DOI: <https://doi.org/10.32999/2663-970X/2024-12-20>
3. Beck A. T., Davis D. D., Freeman A. *Cognitive therapy of personality disorders*. New York: Guilford Press, 2015. 412 p.
4. Brotherton, R. *Suspicious minds: Why we believe conspiracy theories*. London: Bloomsbury, 2015. 304 p.
5. Candel O. S. Review on the Present Condition of Histrionic Personality Disorder. *Buletin de Psihiatrie Integrativa*. 2019. Vol. 82(3). P. 39–44. DOI: <https://doi.org/10.36219/BPI.2019.03.03>
6. Comer R. J. *Fundamentals of abnormal psychology*. New York: Worth Publishers, 2013. 688 p.
7. De Waal F. *The bonobo and the atheist: In search of humanism among the primates*. New York: W. W. Norton & Company, 2013. 304 p.
8. Dutton K. (2012). *The wisdom of psychopaths: What saints, spies, and serial killers can teach us about success*. New York: Scientific American / Farrar, Straus and Giroux, 2012. 288 p.
9. Farwell L., Wohlwend-Lloyd R. Narcissistic processes: Optimistic expectations, favorable self-evaluations, and self-enhancing attributions. *Journal of personality*. 1998. Vol. 66(1). P. 65–83. DOI: <https://doi.org/10.1111/1467-6494.00003>
10. Gutiérrez F., Valdesoiro F. (2023). The evolution of personality disorders: A review of proposals. *Frontiers in Psychiatry*. 2023. Vol. 14. P. 1110420. DOI: <https://doi.org/10.3389/fpsy.2023.1110420>
11. Hanson R., Mendius R. *Buddha's brain: The practical neuroscience of happiness, love, and wisdom*. Oakland: New Harbinger Publications. 2009. 251 p.

12. Hare R. D. Without conscience: The disturbing world of the psychopaths among us. New York: Guilford Press, 1999. 236 p.
13. James W. The Varieties of Religious Experience. Cambridge: Harvard University Press, 1985. 669 p.
14. Jonason P. K., Foster J. D., Csathó Á., Gouveia V. Expectancy biases underneath the Dark Triad traits: Associations with optimism, pessimism, and hopelessness. *Personality and Individual Differences*. 2018. Vol. 134. P. 190–194. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.paid.2018.06.020>
15. Kiehl K. A. The psychopath whisperer: The science of those without conscience. New York : Crown Publishers, 2015. 304 p.
16. Newberg A. B., Waldman M. R. How enlightenment changes your brain: The new science of transformation. London : Penguin Publishing. 2017. 288 p.
17. Newberg A., d'Aquili E. G., Rause V. Why God won't go away: Brain science and the biology of belief. New York : Ballantine Books, 2002. 240 p.
18. Spain S. M., Harms P., LeBreton J. M. (2014). The dark side of personality at work. *Journal of organizational behavior*. 2014. Vol. 35(1). P. 41–60. DOI: <https://doi.org/10.1002/job.1894>
19. Yalom I. D. Existential psychotherapy. London: Hachette UK, 2020. 544 p.

Дата першого надходження статті до видання: 25.02.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 19.03.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 11.05.2026